

БИТВА ТРИДЦЯТИ (26 БЕРЕЗНЯ 1351 РОКУ): БОЙОВІ ПРАКТИКИ І ЗНАРЯДДЯ РИЦАРСЬКОГО ДОГОВІРНОГО ЗІТКНЕННЯ ТА ЙОГО РЕЦЕПЦІЇ У ТЕКСТАХ І ЗОБРАЖЕННЯХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIV - XV СТ.

Володимир Гуцул

Combat of Thirty (March 26th, 1351): Martial Practices and Tools of the Chivalric Formal Combat and Their Receptions in Texts and Images in the Second Half of 14th – 15th Centuries.

Volodymyr Hutsul

The paper focuses on the iconic chivalric formal combat that took place in Bretagne on March 26th, 1351, during the War of the Breton Succession. Conflicts between the French and English small castles of Josselin and Ploërmel were resolved in a duel between thirty Montfortist knights led by Robert Bemborough, and thirty supporters of Charles de Blois led by Jean de Beaumanoir. Thirty fighters by each side clashed in fierce unmounted melee. Victory of French party had not any tactical impact upon the war, but took air far beyond of the Duchy of Brittany as exemplary deed of arms. The article aims to investigate martial practices and tools of combat and its receptions in texts and images of the Hundred Years War period. Another discussing question is the Combat of Thirty's reproduction in East-Central Europe – the battle of Koronovo (October 10th, 1410), which has striking similarities with conflict between Josselin and Ploërmel. "Flos duellatorum", illustrated fighting manual of north Italian master Fiore dei Liberi are exploring for research of fighting techniques with Combat of Thirty's principal weapons: lance, sword, pollaxe, and dagger.

I express my deep gratitude to Professor Steven Muhlberger for giving me opportunity to acquaint with updated version of his article on the Combat of Thirty.

Key words: formal combat, chivalry, European arms and armour in 14th century, medieval fighting manuals.

Битва Тридцяти, що відбулася 26 березня 1351 р. у центральній Бретані, попри свої скромні масштаби (в ній брало участь по 30 комбатантів з кожної сторони), набула замалом не епічного розголосу. Важко знайти наукову працю присвячену історії рицарства чи Столітній війні, де б про неї не було згадки.

Зіткнення відбулося на фоні тривалої і запеклої боротьби за Бретонське герцогство. Від 1341 р., після смерті Бретонського герцога Жана III р, який не залишив після себе прямих спадкоємців, за Бретань змагався звідний брат останнього Жан де Монфор, котрому допомагав англійський король Едуард III, проти чоловіка племінниці Жана III Карла Блуаського, принца із роду Валуа, який, природньо, користувався підтримкою французької монархії. На момент події, яка нас цікавить, Карл Блуаський сидів в англійському полоні, а Жана де Монфора вже не було в живих. Його ж дружина, котра так само активно ангажувалася в конфлікт, перебувала в ув'язненні в Англії, а син цієї пари, що виховувався при англійському дворі був ще занадто юним для політики (Allmand 2012, р. 18-24).

Проте війна в Бретані тривала. Як зауважив Роберт Сампшен, точилася вона у звичний для Середньовіччя манері: «її вели мініатюрні армії навколо невеликих фортифікованих міст і дрібних замків. У хаотичних сезонних кампаніях, що складалися із припадкових сутичок,

засідок і нічних рейдів, билися люди, котрих лише випадок або обставини прилучили до тої чи іншої сторони конфлікту» (Sumption 1999, p. 33).

Під час цієї війни трапилася подія, знакова для рицарської культури. Перефразовуючи міркування Ейко Ікегамі про легендарну помсту 47 ронінів з Акого (Ikegami 2011, p. 225), *Битва Тридцяти*, була інцидентом, який одночасно і репрезентував певний культурний тренд, і провокував його метаморфози. Битва не лише продемонструвала те, як функціонувала рицарська воєнна культура в часи поважних мілітарно-технологічних трансформацій, але і вказала майбутні напрямки її розвитку.

«Про те як тридцять французів билися проти тридцяти англійців та німців» залишили свої повідомлення два сучасника події – Жан Ле Бель (1290-1370) (le Bel 1905, p. 194-197) та Жан Фруассар (1337 – перед 1404) (Froissart 1867, p. 289-294). Це були літератори, відомі своїми репортажними талантами і замилюванням до рицарства; вони присвятили події по кілька сторінок в своїх хроніках. Фруассар, хоча в цілому повторив повідомлення Жана Ле Беля, здобув розповідь цікавими мілітарними подробицями, про які певно дізнався безпосередньо від учасників битви, оскільки особисто з ними зустрічався. До нас також дійшла анонімна поема, створена невдовзі по битві в франко-бретонському таборі. В ній менше куртуазних сентиментів, проте більше подробиць, включно з повним списком учасників (Fréminville 1819).

Про битву писали і наступні покоління хроністів. Шотландець Ендрю з Вітона (народився біля 1350 – помер біля 1420) присвятив події біля 200 рядків своєї віршованої хроніки (Wyntoun 1872, p. 488-494). У розкішно ілюстрованій *Компіляції з історій та хронік про бретонців поділених на три книги* П'єра де Бо міститься не лише розгорнене повідомлення але і перше відоме нам зображення події (BNF MS Français 8266, f. 240r – 242v). Проте ці автори, на жаль, повністю залежать від повідомлень Ле Беля і Фруассара.

В історіографії *Битви Тридцяти* пощастило куди менше. Як не дивно, до сього часу подія дочекалася заведве однієї окремої статті (Muhlberger 2008) та одного осібного монографічного опрацювання (Muhlberger 2013), - обидві праці авторства професора Стівена Муглбергера. Йому я принагідно висловлюю подяку за можливість ознайомитися із актуальним варіантом статті. Стаття 2008 р. є коротким аналізом битви, здійсненим з точки зору відповідності події канонам рицарських світоглядних стандартів. Книга 2013 р. представляє собою зібрання перекладів англійською основних джерел до події (розділ із хроніки Жана Ле Беля, анонімна бретонська поема, вірші Ендрю з Вітона), доповнені текстами Муглбергера про війну в Бретані та про озброєння учасників (Розділ про захисне спорядження написав Дуглас Стронг). Це видання містить повний список бійців та описи їх гербів. Професор Муглбергер інтерпретує подію в культурно-антропологічній парадигмі мілітарних студій, запропонованій свого часу Жоржем Дюбі (Duby 1974) і Джоном Кіганом, (Keegan 1993) і робить це досконало. Аналіз Стівена Муглбергера базовано на відмінному знанні мілітарних реалій доби та автентичній джерельній базі. Проте сам об'єм друкованої статті (10 сторінок) та монографії (viii/83 сторінки) говорить про те, що проблематика битви Тридцяти цими публікаціями далеко не вичерпана.

Хоча, як уже було сказано, *Битва Тридцяти* згадується в десятках праць – від класичної «Осені Середньовіччя» Йогана Хейзінги [Huizinga 1987, p. 68, 96] до свіжої праці Найджела Сола про англійське рицарство (Soul 2011, 153) – небагато вчених присвятили події більше, ніж абзац тексту. Барбара Тачмен у біографії сеньора де Кусі переказує Фруассара (Tuchman 1978, p. 131, 164-165), Жан Фавьє (Favier 1980, p. 139-140) та Роберт Сампшен (Sumption 1999, p. 33-34) у своїх великих синтезах Столітньої війни видали нарації, базовані на всіх трьох повідомленнях. В українському історіографічному просторі *Битва Тридцяти* не представлена взагалі. Дана робота має за мету бодай частково заповнити цю лакуну. В ній

поставлено акцент на дослідженні бойових практик і прийомів, застосованих учасниками битви, а також на рецепції події поза межами Французького королівства – проблемах, котрих до цього часу уникали уваги західних спеціалістів.

Для реконструкції бойових практик що стосувалися у пішому бою середини – другої половини XIV ст. використано найбільш об'ємний рукописний список фехтувального трактату «Квіти битви» авторства Флоре деї Лібері да Примаріаччо, нащадка рицарської родини, яка мешкала у Північно-Східній Італії. (JPGM Ms. Ludwig XV 13)

Фіоре пише, що розпочав свій вишкіл за молодих років, котрі припадали на 1360 рр., проте скомпонував трактат на схилку життя в першій декаді XV ст. «Квіти битви» цікаві нам з двох причин. По-перше тим, що трактат написаний – в широкому розумінні термінів – рицарем для рицарів. По-друге, пам'ятка представляє систему ближнього бою, котра хоча і приділяє чимало місця зіткненню без захисного металевого обладунку (котре автор вважає найнебезпечнішим) і навіть боротьбі без зброї, проте в основній своїй частині вирішує найважливішу проблему рукопашного зіткнення свого часу – як уразити противника спорядженого в повний гарнітур пластинчатої броні. До нас дійшли чотири рукописних списки трактату ілюстровані малюнками пером, створені в 1409 -1420 рр. Ареал поширення цих списків (Італія та Франція), а також їх кількість, говорить про актуальність викладеного Фіоре матеріалу. Фіоре представляє нам універсальну бойову систему, (котра склалася в середині XIV ст., синхронно із поширенням Європою пластинчатих лат) що включає піший бій без зброї та боротьбу, бій з кинджалом, *azza* (древкова зброя що представляла собою комбінацію бойового молота, короткого спису та чекана), списом та довгим мечем без обладунку, бій у повних пластинчатих латах з мечем, списом та *azza*, боротьбу без зброї верхи, кінний бій із залученням того ж самого арсеналу, а також таранний поєдинок на кушованих списах. Трактат побудований на принципі демонстрації певного бойового прийому та відповідного йому контр прийому, котрі подані у парних ілюстраціях. (Anglo 2000, p. 130-131)

Жан ле Бель, безпосередній сучасник події, так починає історію «збройного діяння, яке не повинно забути»:

«...Однієї днини сір Робер де Бомануар, хоробрий рицар одного з найбільших ліньяжів Бретані, капітан замку Жосселін де разом з ним було багато жандармів (*gens d'armes*) і зброєносців з його ліньяжу, з'явився біля замку Плоермель чиїм каштеляном був німецький найманець Бранденбург (*Brandebourch*) а з ним було багато найманців з Німеччини, Бретані та Англії, сяких і таких, і він тримався партії графині. Мессієр Робер прибув під самі ворота і викликав Бранденбурга на розмову... (le Bel 1905, p. 194-195).

Про капітана замку Плоермель мало що відомо – в джерелах він іменується Бранденбург, Брембор, Брамборк або Бемброу, його ім'я може вказувати на німецьке походження, але мало говорить про рід та статус. Жан ле Бель вважав його німцем, Джонатан Сампшен висуває припущення що це був англієць Роберт з Бамборо (*Robert of Bamborough*), проте не посилається на джерела (Sumption 1999, p. 34). Тому можна сумніватися у його рицарському і навіть шляхетському статусі. Капітаном французів був Жан де Бомануар, швагер віконта де Рогана, власне з його руки він і тримав замок Жосселін (Favier 1980, p. 139). Чомусь обидва хроністи називають його Робером: плутанина з іменами учасників є характерною рисою повідомлень про битву. Особистий статус Бомануара в той час не був особливо значущим.

Фруассар так продовжує розповідь.

«Бранденбург, – сказав згаданий мессієр Робер. – «чи не маєш ти бажання з двома чи трьома людьми (*homme d'armes*) з'їхатися з нашими трьома на гострих списах (*jouter de fers de glaves*) заради любові наших дам?». Бранденбург дав

відповідь: «Мої друзі не мають бажання загинути без толку в одному поєдинку (*seule joute*) бо в такій пригоді фортуна занадто швидко перемінюється, нас скоріше прозвуть шаленцями аніж ми добудемо собі слави та честі. Але я скажу тобі що ми зробимо якщо ти захочеш. Збери біля себе двадцять або тридцять товаришів із свого гарнізону і я вчиню так само. Потім зійдемося в чистому полі, де нам ніщо не перешкодить і не потурбує, дамо наказ усім нашим людям та іншим споглядачам під страхом шибениці не допомагати і не підтримувати людей в бою. Вчинивши так, ми покажемо нашу відвагу і про нас будуть говорити всюди у світі в палацах і на площах...

...Відповідного дня тридцять товаришів Бранденбурга послушали службу Божу, озброїлися і вирушили на місце битви. Всі вони спішилися на битевному полі і заборонили усім, хто прийшов з ними, у випадку якщо їм не пощастить, мішатися межі ними, як і між тридцятьма товаришами Робера Бомануара. Потому тридцять споборників, котрих ми будемо називати англійцями досить довго чекали тих, кого ми будемо звати французами. Коли тридцять французів з'явилися, то спішилися і віддали своїм супутникам такий самий наказ, як було говорено вище. Кажуть, що п'ятеро з них залишалися верхи біля входу на поле, інші двадцять п'ять спішилися так само, як англійці. Коли всі шістдесят зібралися один проти одного, то бесідували між собою недовго, а потім розійшлися кожен свій бік і відсунули усіх глядачів на певну відстань. Потім один з них дав сигнал і вони кинулися разом один на одного, б'ючись кріпко у купі, і великодушно допомагаючи тим своїм товаришам, яких бачили в небезпеці.

Невдовзі після того, як вони зійшлися, один з французів був убитий, але це не завадило іншими битися далі так завзято, ніби кожен був Роландом і Олів'є. Говорячи правду я не можу сказати, що цей або той був кращий за інших, всі вони, змагаючись так довго, врешті втратили дихання та сили. Тому через потребу в перерві та відпочинку урядили перемир'я, котре мало тривати, доки вони не перепочили б вволю, і перший, хто б встав до бою мав викликати інших. Тоді знайшли мертвими чотирьох французів і двох англійців. І так одна партія разом з іншою відпочивала довгий час, вони пили вино, яке приносили їм у фляжках, направляли зброю та перев'язували рани.

Коли вони таким чином відновили сили, перший, хто встав, дав сигнал і викликав інших. Знову почався бій, такий самий затятий, як і перше, і тривав він довгий час. Бійці ударяли один одного мечами і з Бордо гатованими і твердими (*courtes espées de Bourdiaus, roides et agues*), вкороченими списами (*espois*), кинджалами (*daghes*), а дехто мав сокири (*haces*), котрими завдавав потужні удари. Дехто стискав іншого борцівським захватом і ударяв того без милості. Мусите вірити, між ними вчинялися геройські діяння, бо сходилися вони чоловік з чоловіком, тіло з тілом, рука з рукою. І сторіччями не було чути про щось подібне.

І так вони билися, як добрі поєдинщики, і відважно стояли в цьому другому бою. Але врешті англійці скінчили погано. Тому що, як я чув і вам казав, один з французів, який залишився верхи на коні, пробив їх порядки і потоптав їх без труду, і, таким чином, Бранденбург, їх капітан та вісім його товаришів були убиті, а інші тямлячи, що немає їм як оборонити себе, ані дістати звідкись допомоги, здалися в полон, бо втікати вони ані не могли, ані не хотіли. І вищепойменований мессієр Робер із тими своїми товаришами, хто залишився живий, узяли їх і повели до замку Жосселін як бранців, і згодом шляхетно дозволили їм викупитися,

потому як залікували їм рани, бо не було жодного ані серед французів, ані серед англійців, хто б не був пораненим поважно.

Сидячи за столом у короля Франції Карла, я бачив бретонського рицаря мессіра Івейна Шарруеля, котрий там був, і його лице було так побито і посічено, що ясно вказувало на те, яким твердим був бій у тій потребі. Також я бачив мессіра Енгерана д'Едіна, доброго рицаря з Пікардії, котрий доводив свою участь у тій битві, а також ще одного зброєносця, Уго де Ронсево. Про цю подію багато говорили. Одні не бачили в ній значної ваги, інші казали, що то було геройське діяння і велика доблесть (Froissart 1867, p. 291-294).»

Жан Ле Бель і Жан Фруассар орієнтувалися у перебігу подій та мали уявлення про загальний хід битви, проте їх розповідь небагата на мілітарні подробиці: вони не знали поіменно усіх учасників, а Фруассар, в розріз із власними нараційними техніками, навіть не зупинився на індивідуальних збройних діяннях.

Натомість анонімний бретонський поет був куди краще і детальніше поінформований; тому є підстави вважати його текст свідченням очевидця. Він перелічує усіх учасників зіткнення поіменно і повідомляє про найдрібніші деталі бою, включно із вдалим ударами і способом шикування противників. Він наводить більш раціональні причини зіткнення, ніж два вище згаданих хроніста. Справа була в тому, що Бранденбург заповзвся помститися за Томаса Дагворта, свого товариша по зброї, вбитого 1350 р. в Бретані в результаті спланованої профранцузькою партією засідки. Саме Дагворт 1347 р. захопив у полон Карла Блуаського, тому затятість франко-бретонців була цілком зрозуміла (Allmand 2012, p. 21). В звичний для середньовічної війни спосіб Бранденбург регулярно наїжджав у околиці землі аби грабувати, палити та вбивати. Боманаур прагнув припинити ці наїзди англо-бретонського гарнізону, котрі спустошували селянські господарства і підживляли економічне життя регіону, і тому вдався до своєї пропозиції (Fréminville 1819, p. 20).

Стівен Мугльбергер побачив за парадним фасадом рицарського епосу типові для середньовічної війни конфлікти амбіцій, стану зверхності та бажання ошукати противника під час битви і знеславити його після неї. Мугльбергер висунув цікаве припущення, що пропозиція Бомануара щодо кінного поєдинку була нічим іншим, як бажанням підняти Бранденбурга на сміх. Адже останньому, як безрідному найманцю, просто не вистачало кавалерійської виучки, аби скласти гідну конкуренцію французькому рицарю. Тоді як зустрічна оферта Бранденбурга битися в пішому строю і то немалими силами, як на гарнізони провінційних замків, була продиктована не лише потребою «зберегти обличчя», але і розрахунком на чималі статки від викупів у випадку перемоги. Якщо це так, то грав він ва-банк.

Бретонський поет представляє подію у класичній для середньовічних батальних нарацій манері – як Божий Суд, у якому права сторона - зрозуміло франко-бретонці – з рук Господніх приймає перемогу над абсолютним злом, яке уособлює англійська банда безродних найманців, із рук Всевишнього. Так само він послідовно протиставляє побожного і великородного Бомануара, котрого оточують найшляхетніші сини Бретані, захланному і забобонному Баранденбургу, що поминає язичника і мага Мерліна серед своїх безрідних найманців. Саме Бомануару поема, на відміну від прозових текстів, приписує ініціативу битися тридцять на тридцять (Fréminville 1819, p. 21).

Кидається в очі велика диспропорція між бійцями шляхетного походження у профранцузькому та проанглійському загонах. Французька партія складалася виключно із рицарів та зброєносців: перших було десять, ще одного з числа зброєносців Бомануар висвятив прямо на полі бою. У Бранденбурга рицарів налічувалося всього шість, а зброєносців – дев'ять. Йому виразно бракувало комбатантів шляхетного походження, тому він

компенсував їх відсутність найманцями, серед котрих було четверо брабантців та шестеро німців (Frémenville 1819, p. 25). Виглядає на те, що родовиті бійці обох партій не протестували.

Попри те, що усі учасники битви прибули на місце зіткнення верхи, лише п'ять комбатантів – і то виключно з французького боку – мали бойових коней, на яких вважали за доцільне показатися на полі бою, і цей факт найкраще засвідчує поганий матеріальний стан шерегового рицарства, що брало участь у Сторічній війні. Такий прозаїчний бекграунд рицарської легенди служить доброю ілюстрацією до спостереження Кліффорда Роджерса:

«Ця “піхотна революція” XIV ст. була чимось набагато більшим, аніж справою вибору воєнної еліти битися пішки чи верхи, вона також призвела до змін у культурному сприйнятті війни, рицарства, суспільних станів, політики, а, крім того, перебудову у складі та наборі війська. Ключовим фактором було те, що пікінери та лучники зазвичай набиралися із простолюду, а не зі шляхти. Однак деякі «піші» формації в добу пізнього Середньовіччя, включно з англійськими кінними лучниками, були забезпечені кіньми, але йшли в битву на своїх двох. Через це їм вистачало значно дешевших за дестрієрів тварин, котрі гарантували їм тактичну мобільність, а не тренуваних бойових коней, які зазвичай коштували у п'ять-двадцять разів дорожче, а іноді навіть і більше (Rogers 1999, p. 143-144)».

Здається не через погану кавалерійську виучку і розрахунку на здобич, але саме через брак бойових коней (котрий рівною мірою міг бути викликаний як скромним матеріальним становищем проанглійських найманців, так і масштабною господарською кризою викликаною епідемією Чорної смерті 1348 р.) Бранденбург відмовився від традиційного поєдинку верхи. За наявності, він певно б застосував би коней, подібно франко-бретонцям, на полі битви. А згадані Роджерсом «культурні зміни у сприйнятті війни» змусили Робера де Бомануара прийняти його пропозицію.

Співставляючи повідомлення Ле Бея, Фруассара та анонімного поета, Стівен Мугльбергер прийшов до висновку, що обидва фундатори воєнного репортажу намагалися розкрасити у куртуазні тони досить хаотичне і криваве зіткнення, в якому обидві сторони змагалися в брутальності та підступі. Проблема такого підходу полягає в тому, що критерії «брутальності» в рицарському середовищі кардинально різнилися від сучасних. Навіть найретельніше організований і найпишніше влаштований турнір легко перетворювався на запеклий бій, нерідко з летальним фіналом, де в хід йшов кожен найбрудніший прийом, якщо він міг принести перемогу.

У трактаті Фіоре деі Лібері містять описи надзвичайно «неспортивних» трюків, помічних саме у «бою за бар'єрами», Фіоре радив, наприклад, піднімати забрало противника перед колольним ударом в обличчя або закривати в його шоломі прорізи для обзору, аби той втратив орієнтацію в просторі, цілитися кушованим списом в груди коню, а не в армованого вершника (JPGM Ms. Ludwig XV 13, f35v, f38v, f44v).

Титулові апології вірцевих рицарів, наприклад, життєпис Бертрана дю Геклена, фіксують випадки далеко «не канонічної» поведінки. У кінному поєдинку з Томасом Кентербері, приводом для якого стало полонення Бертранового брата Олів'є, Бертран, вибивши меч противнику з рук, спеціально спішився, аби викинути зброю за межі бойовиська. Залишивши Томаса лише з кинджалом, точніше з *coutel de plates*, «ножом до плит», короткою клинковою зброєю для проламування пластинчатого обладунку, Бертран зажадав від Томаса спішитися, а коли той відмовився і рушив в атаку верхи, заколов його коня, а потім замалим не проломив противнику голову навшолі мечом і латною рукавицею (Cuvelier 1839, p. 92-93). З іншого боку, траплялося, що навіть під час найзапекліших битв затяті вороги послідовно дотримувалися куртуазної воєнної етики. Під час розгрому під Пуатьє (1356), двоє відступаючих французьких вершників зупиняються аби зійтися в поєдинку із англійськими

переслідувачами, а по своїй перемозі клопочуться ранами останніх. Прагнення до перемоги за всяку ціну не суперечило рицарській етиці і, тим більше, не виключало шляхетного ставлення до врешті переможеного противника (Froissart 1867, p. 449-451).

Поема детально перелічує озброєння учасників. Бомануар просить своїх сподвижників зійтися з англійцями в бою із списом (*lance*), сокирою (*hache*), мечем (*espee*) та кинджалом (*dague*) (Fréminville 1819, p. 22). Цей арсенал став протягом XIV ст. «канонічним» для рицарських договірних зіткнень і цим переліком поет акцентує увагу на тому, що «світла сторона» конфлікту екіпірована як належить шляхетним синам «кращих ліньяжів Бретані. Лише Луї Гойон окремо згадується із *branc d'achier* (Fréminville 1819, p. 23) – з «відточеним лезом», що було евфемізмом для меча (Nicolle 1999, p. 544, 550). Видавець поеми вважає, що цим терміном позначався меч дворучний (Fréminville 1819, p. 37). Далі в тексті згадується щит, котрий позначається терміном *escu* (Fréminville 1819, p. 29), цей тип невеликого щита трикутної форми на момент битви були в широкому вжитку як серед кінних так і піших. Озброєння проанглійської партії, перелічено з новими деталями. «Плити (*plates*), бацинети (*bacinets*), гобери (*haubergeous*), мечі (*epees*), кинджали (*dagues*), списи (*lances*) та бойові тесаки (*fauchons*) (Fréminville 1819, p. 25). Окремо згадується один з кращих бійців Бранденбурга Томмелін Беліфорт із бойовим молотом відкованим з двадцяти п'яти фунтів сталі (*d'un mail qui pesait bien le quart / De cent livres d'achier*), що дорівнює приблизно 12 кг, це вага сучасної кувалди великого розміру (Fréminville 1819, p. 24). Серед англо-бретонського товариства був і Гусетон де Кламабан з «фошардом, який був «заточений з одного боку і загнутий з іншого» (*d'un fauchart / Qui taillait d'un côté, crochu fut d'autre part*), (Fréminville 1819, p. 24). Про цей предмет мова піде нижче.

Жан Ле Бель зауважив що «кожен із шістдесяти добув собі таку зброю, яку міг» (*et chascun des LX se pourvei d'armes ainsy qu'il poeut*). Це означає, що окремі домовленості про уніфікацію озброєння сторін укладені не були (le Bel 1905, p. 196). Взагалі, Ле Бель був невисокої думки про доблесть і озброєння попередньої генерації англійців, яка жила на початку правління Едуарда III:

Ще мусите знати, що коли шляхетний король Едуард відвоював собі Англію за часів своєї юності, ніхто не брав до уваги англійців, і не було розмови ані про їх доблесть, ані про відвагу, і до того, коли вони ходили у свої виправи проти шотландців, у них не було ні пластинчатої броні (*armer de plates*), ні бацинетів з лицевими пластинами (*bachines a barbiere*), ні бармиць (*colerete*), ні залізних рукавиць (*menus fers*), лише великі гобери (*haubers*) і великі гербові накидки, полотняні ватовані рукавиці і великі каски із заліза або вареної шкіри. Але оскільки вони часто мали справу із зброєю в часи шляхетного короля Едуарда, котрий схилив їх до такої роботи, то тепер вони найшляхетніші і найелегантніші бійці із усіх відомих.» (le Bel 1904, p. 156)

На жаль, перше зображення битви Тридцяти, яке дійшло до нас, нічого не може додати до питання озброєння учасників, оскільки міститься у рукописі датованому 1480 рр. Автор намагався точно передати такі яскраві деталі нарацій про битву, як, наприклад, великий сталевий молот Беліфорта, загибель Бранденбурга від ударів спису в обличчя, ініціативу Монтобана із кінною таранною атакою. Проте, згідно мистецьким конвенціям доби, на цій мініатюрі комбатанти озброєні відповідно мілітарним технологіям і воєнній моді другої половини XV ст., тому про жодний історизм не може йти мови. (Іл. № 1)

Натомість, перелічена текстовими джерелами номенклатура озброєння відмінно кореспондує з зображеннями середини XIV ст.: із серіями мініатюр щільно ілюмінованого манускрипту «Романа про Олександра», створеного у Франції у 1338-1344 рр., а також так званої «Bible moralisée» (тобто Біблії з коментарями моралізаторського змісту), датованої

1345-1355 рр. Для унаочнення технік пішого бою, застосованих учасниками битви Тридцяти, довелося скористатися мініатюрами із двох списків Великих французьких хронік з другої половини-кінця XIV ст. (періоду, коли для англійського та французького рицарства піший бій став звичним ділом), а також ілюстраціями з манускрипту «Квітки битви», що зберігається у музеї Гетті.

Одразу необхідно зауважити, що в середині XIV ст. все ще не існувало повних гарнітурів захисного обладунку, котрі б виготовлялися і продавалися б в одному комплекті. Засоби для захисту голови та торсу продукувалися сепаратно, або (у випадку захисту кінцівок) парно, і таким самим чином продавалися. В результаті вони підбиралися комбатантом у довільний спосіб залежно від смаку та потреб. Співставивши повідомлення анонімного поета та вище перелічені зображення можна виділити два способи прикриття торсу в учасників Битви Тридцяти.

Перший комплекс захисного обладунку (відомий ще з XII ст.) складався із кольчужної сорочки з довгими рукавами, що сягала стегон (гобера), прикритою одежею з ватованої або багатошарової тканини (гамбезоном). Гобер одягався поверх сорочки схожої за покромом і матеріалом на гамбезон, проте дещо легшої і тоншої. В результаті рицар мав на собі трьохшаровий захисний комплект, котрий відмінно амортизував січні удари клинкової зброї і шоківі удари древкової, але значно гірше захищав від стріл на близькій відстані та колольних ударів, проте забезпечував власнику рухливість у рукопашній і був на середину XIV ст. порівняно дешевим. Можливо, саме в цьому полягав секрет відродження популярності цього комплексу в 1330-1350 рр. про який писав Жан ле Бель.

«В [мої] часи вельможні сеньйори не наймали вояків [*gens d'armez*] без гербових шоломів [*les heaumes couronnez*], тоді як зараз зараховують людей із списками (*glaives*), в панцерах [*panchières*], гоберах (*haubergons*) та залізних шапках (*chapeaulx de fer*). Тож здається мені, що часи на моїй пам'яті змінилися круто, бо армовані коні (*chevaux couvers*), гербові шоломи – прикраса кожному, плити (*plates*), гербові щитки (*tournequies d'armes*) – усе це пропало, і зараз цьому на зміну прийшли гобери, котрі тепер звуться панцерами, ватовані гамбезони (*les jupes de wambisons*), і залізні каски. Так само добре і так само шляхетно споряджається зараз і бідний зброєносець, і шляхетний рицар» (le Bel 1904, p. 126-127).

Гобер був в ужитку і в часи Фіоре деї Лібері тобто на зламі XIV і XV ст. – список його трактату, який зберігається зараз у музеї Пірпонта Моргана, містить зображення бійця в довгій кольчужній сорочці з рукавами до ліктів, що сягає йому колін. Фіоре радить застосовувати проти такої броні колольний удар під плече «коротким мечем» (тобто перехопленням лівою рукою у верхній частині клинка). (MLM MS M.383, f19v). (Іл. № 2)

Другий комплекс захисту торсу складався із плит („*plates*” за автентичною термінологією Жана Фруассара, в сучасній термінології - «пластинчатої куртки», одягненої на гамбезон. Конструкція такого обладунку добре відома з розкопок братських могил на острові Готланд, що залишилися по битві під Вісбі (1361 р.) (THORDEMAN 1939-1940). Плити представляли собою систему кованих металевих пластин, закріплених за допомогою заклепок між двома шарами міцної тканини. Плити, на відміну від гобера, майже неможливо було розрубати мечем, або пробити списом лише за допомогою сили людських м'язів: комбатанта можна було уразити лише точним колольним проникаючим ударом в слабкі місця захисного обладунку – в отвори забрала, в кольчужне прикриття шиї, в пройми «плит» в області плечей, в пах. Як можна висувати з повідомлення Фруассара про битву при Нахері (1467) і життєпису Бертрана дю Геклена, існував тип короткої клинкової зброї спроектований для проникнення між пластинами, котрий позначався недвозначним терміном «ніж до плит» (*coutiel de plates*) (Froissart 1869, p. 211; Cuvelier 1839, p. 93). Певно, саме ця зброя зображена при боці одного з

рицарів на іл. № 6 – довгий вузький кинджал з овальним упором для руки замість хрестовини і масивним навершом для кращого балансу, потрібного при колольному проникаючому ударі.

Проте, як то демонструють іл. № 3-5, комбатанти іноді просто одягали плити поверх гобера і таким чином підвищували надійність свого обладунку, але разом з його вагою. Обидва способи армування торсу були в ходу і в другій половині XIV ст.: на іл. № 15 подол гобера, помітний під гамбезоном у англійського рицаря, пробитого вістрям бойового молота, а довгі кольчужні рукави – у француза, що обома руками заносить над головою свій молот. На іл. № 14 гобер виглядає з-під жовтого гамбезона у рицаря із списом, зображеного на передньому плані.

Про лати для рук та ніг поет не пише нічого. В середині XIV ст. як руки так ноги уже прикривали досить складними, комплексами латних пластин (іл. № 3-6). Проте в ходу залишалися і кольчужні панчохи, так звані шосси (*chausses*). Вони зображені у рицаря на іл. № 7, і саме їх поспіхом знімав Бертран дю Геклен перед атакою Томаса Кентербері (Cuvelier 1839, р. 93). Кисті рук прикривали латні рукавиці з окремими пальцями і короткими розтрубами для захисту зап'ястка: така конструкція стаціонарно кріпилася поверх звичайної шкіряної рукавиці, або просто одягалася на неї. (іл. № 13-15, 17, 19). (Blair 1958, р. 66)

Чи не всі цитовані мініатюри XIV ст. подають зображення *бацинетів* із навісними бармицями (авентайлами) та забралами. На мініатюрах другої половини XIV ст. бацинети мають забрала характерної форми, котрі в сучасній літературі предмету називаються «псячим писком» (іл. № 13-15, 19). Проте слід пам'ятати, що на момент битви Тридцяти, форма захисту обличчя у вигляді суцільного, витягнутого вперед забрала уже існувала, як то помітно на іл. № 7, 9, 12. Проте характерної форми, подібної до собачої морди, ще не набула. Бацинет на середину XIV ст. остаточно витіснив великий горщикоподібний шолом і не випадково: купол у формі високого вигнутого конуса і рухоме забрало, витягнуте вперед, убезпечували найуразливіші ділянки голови від прямого контакту із зброєю при ударі. Добре збережений зразок бацинету із забралом «псячий писок» у комплекті з бармицею – так званий «бацинет Лайла» (№ IV.470) зберігається зараз у Королівському арсеналі в Лідсі (Великобританія). Він датований біля 1366 р. Його вага складає 7,012 кг, з бармицею – 9,980 кг.

До нас дійшло прижиттєве скульптурне зображення одного з кращих бійців проанглійської партії – сера Хьюга Калвелі (1315/1320-1394) в повному захисному озброєнні. Іл. № 20a-b. Клод Блер присвятив йому окрему студію. (Blair 1951, р. 1-20) Сер Хьюг замовив свою подобизну на схилку життя, біля 1390 р. Стилiстично вона надзвичайно близька до надгробку встановленого після 1376 р. у Кентерберійському соборі на могилі його сеньйора, соратника і переможця у битві при Пуатьє (1356) Едуарда, принца Валлійського. Проте ми маємо підстави вважати, що спорядження в якому увіковічений Хьюг Калвелі служило йому за життя, скоріше за все в другій половині XIV ст. Обладунок представляє собою розвинутий комплекс пластинчатої броні що передував появі «білих лат», в котрий, проте, включено деталі, котрі були в ходу ще за юних років сера Хьюга. Бацинет із навісною бармицею яка сягає плечей, як і розвинене пластинчатє прикриття кінцівок були в ужитку вже в 1340 рр. Судячи із опуклого силуету, торс до талії прикриває монолітна кіраса, крита гербовою коттою. Кіраса була новацією, що з'явилася в останній третині XIV ст. У вирізах кіраси помітне кольчужне плетиво - вона одягнена поверх традиційного гоберу, поділ котрого визирає з-під котти. Армування сера Хьюга надзвичайно близьке до персонажів списку «Квітки битви» з музею Гетті, ідентичний силует мають бійці на іл. № 21, 22, 25,

Із зачіпної зброї найчастіше анонімний поет згадує спис. Для пішого бою комбатанти часів Столітньої війни використовували вкорочений до 1, 5 м спис (як пише Фруассар, *lances jusques à cinq piés de lonc* (Froissart 1867, р. 242) із гранчастим ромбовидним наконечником, Через конструктивну простоту, такий був ефективною і недорогою зброєю, котра дозволяла із

певної дистанції завдати обіруч точні проникаючі колольні удари у слабкі місця обладунку противника. Фіоре деї Лібері у своєму трактаті «Квітка битви» подає кілька варіантів стійок, хватів, атак і контратак із списом, більшість з яких закінчуються ударом в обличчя (JPGM Ms. Ludwig XV 13, f41v,) (іл. № 16) Саме такий удар завдає комбатант у жовтому гамбезоні на іл. № 14. На іл. № 19 зображено бійця, котрого збиває з ніг удар спису в прорізь забрала.

Цитовані мініатюри дозволяють прослідкувати еволюцію меча, котра відбулася протягом першої половини XIV ст. Рицарі на зображеннях 1338-1344 рр. озброєні широкими пласкими мечами з лопатоподібними вістрями (іл. № 4). За класифікацією Еварта Окшотта – це мечі типу XIII і XIIIb призначені для широких замахових січних ударів, зазвичай із сідла, найефективніших проти кольчужної броні (Oakeshott 1994, p. 42, 48-51). Виразно позначені на іл. № 9 зазубрини на клинках говорять про те що автор мініатюри розумів їх призначення і наслідки використання проти металевого обладунку. Натомість комбатанти з мініатюр середини – другої половини XIV ст. мають у руках зовсім іншу зброю. Це порівняно субтильні мечі з вузькими клинками і виразними вістрями, призначені перш за все для точного колольного проникаючого удару - найефективнішого проти пластинчатого обладунку. За класифікацією Еварта Окшотта це типи XVa (іл. № 6, 11, 14, 17), XVI (іл. № 11), XVII (іл. № 7, 18, 24-26). (Oakeshott 1994, p. 59-67) Окшотт писав про тип XVII, датований ним приблизно на 1355 – 1425 рр., так.

«Це, перш за все, меч для колольного удару, жорстка, заточена полоса сталі. Він важчий за своїх попередників, вага пересічного меча типу XVII могла доходити до 2,5 кг, тоді як вага меча типу XIIIa коливалася в межах 1,5 – 1,8 кг. Значна вага цієї зброї робила її ефективною у проламуванні пластинчатого обладунку. В період 1360-1420 рр. пластинчата броня набула своїх наймасивніших форм, тому улюбленою рицарською зброєю була сокира, булава та бойовий молот. Меч типу XVII був спроектований для того аби конкурувати з ударною зброєю» (Oakeshott 1994, p. 66).

Такий гранчастий меч зручно було перехопити в центрі клинка, здійснюючи прийом «вкорочення меча», котрий робив колольний удар точнішим і потужнішим, а також уможливллював використання меча в якості важеля для виведення супротивника із рівноваги. На цій техніці базувалася значна кількість прийомів пішого бою в обладунках, зафіксована в «Квітці битви». Комбатант на іл. № 17 точно відтворює стійку з вкороченим мечем, котру Фіоре називає «стійка короткої змії» (*posta breve la serpentine*) (JPGM Ms. Ludwig XV 13, f34v), іл. № 18 помітно, що положення рук, ніг та корпусу, хват зброї автор мініатюри зобразив із знанням справи.

Іл. № 9 подає зображення зброї котру анонімний поет іменує *fauchart* (в перекладі з французької «косар») – це масивний клинок із потовщеним вістрям і ввігнутим «на манер ятагана» лезом для збільшення потужності січного удару. Наскільки можна судити із зображення, на хвостовик клинка насаджено просте дворучне дерев'яне руків'я, його доповнює прямокутна металева скоба для захисту руки, разом з клинком, зарубки на ній, спеціально позначені автором, говорять про те, що функції цієї деталі були далеко не декоративними. Фошард з'явився на Заході в першій половині XIII ст., він являв собою клинкову зброю січної дії і від бойового тесака (фальчіона), різнився перш за все значно більшими розмірами. Зброя із дворучним руків'ям і масивним клинком, як і мечі типу XIII, призначена перш за все для потужних січних ударів, , як пише бретонський поет, «пробиваючи обладунок ніби вістря спису ... розрубують тіло на окремі частини» (Fréminville 1819, p. 24), Поету йшлося про кольчугу, проти якої фошард і був найбільш ефективним, що підтверджують численні іконографічні джерела. Широкі клинки із вигином і гакоподібними виступами на обусі або другому лезі, так звані «бойові коси», «бойові косарі», часто зустрічаються на

мініатюрах Біблії Мацейовського. (Іл. № 10) Власне, фразу «*taillait d'un côté, crochu fut d'autre part*» можна перевести також і як «відточений з одного боку і з гаком на іншому», тому точна конструкція предмету лишається неясною. Паралельно із поширенням пластинчатого обладунку, котрий було надзвичайно важко, а то і неможливо розрубати, фошарди почали виходити з ужитку і поступатися місцем компактнішим однолезовим фальціонам, (бретонський поет називає їх *fauchons*) вістря, котрих було адаптовано для уколу. Іл. № 8 точно передає такий тип фальціона, іл. № 12 демонструє ефект його застосування – січний удар, завданий комбатантом обіруч, проламає противнику бацинет. Добрий екземпляр ідентичної зображеній на мініатюрах зброї, зберігся до наших часів, його подає Гай Лейкінг (Laking 1920 Vol. I, p. 129). На середину XIV ст. фошард виглядав вже дещо архаїчним предметом, але все ще був в ходу, так само як і гобер, проти якої був найбільш ефективним. Бретонський поет помітив його виключно на англійському боці можливо не випадково: такий «грубий» предмет, подібно до гігантського молота, якнайкраще пасував до банди безрідних найманців, якою виступає в поемі «англійський» гарнізон.

Арсенал учасників битви Тридцяти відповідає періоду воєнно-технологічних трансформацій котрий припадав на 1330-1400-ті рр, і характеризувався розвитком пластинчатої броні і пошуками найефективнішої проти неї зброї ближнього бою. Поет за допомогою переліку озброєння сторін протиставляє шляхетних «франко-бретонців», що походять з кращих родин герцогства, а тому екіпіровані належним рицарям чином банді безрідних найманців із замку Плоермель. Тамтешній гарнізон зображений поетом із бойовими молотами і бойовими косами, предметами котрі мали для середньовічного читача чіткі «сільськогосподарські» конотації, а тому вказували на плебейство і підлість англобретонців. Такий літературний прийом демонструє як в цей час озброєння виконувало ідентифікаційні і комунікаційні функції.

Наскільки можна судити з іл. № 13 бійці сходяться до пішого бою нетісними шеренгами. Бійці, які йдуть в передньому ряду і приймають на себе перший удар зображені в металевих обладунках, в задніх шеренгах помітні легше озброєні комбатанти у відкритих шоломах і без латного прикриття ніг. Це можна було б вважати зображальним прийомом автора використаним для підсилення контрасту деталей, якби, до прикладу, ми б не знали про те, що Бертран дю Геклен у вище згаданому поєдинку, залишившись пішим проти кінного противника, одразу позбувся металевого захисту ніг аби легше рухатися.

У такому бою витривалість важила навіть більше ніж вправність, оскільки комбінація пластинчатих, кольчужних та «м'яких» обладунків хоча і були надійним прикриттям, (Фіоре деї Лібері писав що добре армований боець може пропустити багато ударів але врешті перемогти (JPGM Ms. Ludwig XV 13, f3v,) проте досить швидко втомлювали пішого комбатанта. Основною проблемою була навіть не вага такого гарнітуру (котра в середині XIV ст. складала 30-40 кг) але кепський доступ кисню у ньому. Піший але повністю армований рицар мав обмежений часовий ресурс для бою. Вигравав той, хто в прямому сенсі довше тримався на ногах.

Тому причини перерви на відпочинок посеред битви можуть полягати як у куртуазії учасників, такі в їх банальній затьотості, у бажанні довести справу до кінця за всяку ціну. Обидві сторони, які вперто бажали битися пішими до переможного результату, змушені були перериватися через фізичну перевтому.

Навіть кінні бійці іноді редукували свій захист до критичного мінімуму, аби тільки мати більшу свободу руху і довше зберігати сили. Так, Бертран дю Геклен у 1357 р. для поєдинку з певним Робером Брамборком (можливо земляком або навіть родичом покійного Бранденбурга) спорядився у «добрий жупон шнурований і застібнутий» (*gippon ouvré vésti et boutonna*), на нього одягнув гобер (*aubergon*), а поверх цього ще одну деталь бойового

костюму – великий «жак», цим терміном позначалася довга ватована куртка з рукавами, проте свідомо відмовився від металевого нагрудника (*poitrine d'acier*). (Cuvelier 1839, p.64)

Бретонський поет багато місця відводить перемовинам сторін, під час яких, нібито, Бранденбург намагався уникнути битви, пропонуючи Бомануару попередньо взяти дозвіл на зіткнення у своїх сеньйорів. Характерно, що ніхто із хроністів такої розмови не підтверджує. Цей діалог закінчується командою Бранденбурга до атаки, яку той віддав разом з наказом убивати всіх. Здається, що у спробі очорнити капітана «англіїців» поет заходить задалеко, показуючи його одночасно і боягузливим і скаженим, він суперечить сам собі. (Fréminville 1819, p. 26-28).

У першому зіткненні «французам» не щастило. Каро де Бodega збитий з ніг «ударом молота», і Трістан де Пестівен, який ліг «ніби мертвий», потрапили в полон. Сам Бомануар заледве не пішов за ними слідом, проте вирвався з оточення позбувшись списа та щита і проклавши собі дорогу ударами меча. Після цього оголосили перерву, під час якої супротивники частувалися анжуйськими винами і перев'язували рани. (Fréminville 1819, p. 30-31).

Після перерви, окрилений успіхами Бранденбург почав похвалитися перед противниками що відправить Бомануара своїй коханці в якості ляльки для забави, і певно, виступив наперед. Цим для блискавичної атаки скористалися Ален де Керенруа і Жоффруа дю Буа – перший вцілів Бранденбурга списом у прорізь забрала так що наконечник показався з другого боку рани, другий ще одним ударом списа збив того з ніг. На землю Бранденбург упав уже мертвим (Fréminville 1819, p. 30-31).

Смерть англійського капітана змінила ситуацію. Це був відчутний удар по бойовому духу «англіїців» А крім того, оскільки троє французьких полонених Бранденбурга (Ів де Шаруель, Каро де Бodega і Трістан де Пестівен) після його загибелі вважалися формально вільними, і озброївшись, негайно приєдналися до товаришів, французи дістали свіже підкріплення. В цей критичний момент фламандський найманець Крокар, «клятий німець», як його атестує бретонський поет, пожартувавши, що магічні книги Мерліна, які нібито читав Бранденбург, не врятували його від загибелі, прийняв на себе командування. Він вишикував «англіїців» у щільний оборонний порядок і з огляду на втечу французів наказав їм вбивати всякого кого зможуть (Fréminville 1819, p. 31).

Таким чином ситуація на полі бою стабілізувалася. Кращі бійці як в «англіїців» (Крокар, Томеллін Беліфорт, котрий роздавав страшні удари заточеним кінцем свого сталевго молота (*combattait d'un martel / Cil qu'il atteint a coup dessus son hasterel*), Хьюг де Карверлі, і «безродний» Роберт Нолліс) так і у «французів» (Жоффруа де Буа, Ів Шарруель, Робін Раганель, Гі де Рошфор) були в строю. Англо-бретонці понесли тяжчі втрати. Крім Бранденбурга загинули ще двоє і серед них найманець Дардан. Проте вдавшись до традиційної англійської тактики, міцно тримали щільний піший стрій, штурмуючи який, чисельніші «французи» марно позбувалися сил, і втратили мертвим зброєносця Жоффруа де Меллона. Десь тоді Бомануар зажадав пити і почув у відповідь від Жоффруа де Буа легендарну фразу: «Пий свою кров Бомануар і спрага тебе залишить» (Fréminville 1819, p. 32-33).

В цей критичний момент хід битви переламав «франко-бретонський» зброєносець, який або залишався протягом битви верхи, (як повідомляють Ле Бель та Фруасар), або вийшов із бою, спеціально для того аби одягнути остроги, озброїтися «списом з квадратним вістря» (*une lance dont fer fut carré*) сісти в сідло, (як пише бретонський поет, попри протести Бомануара, який подумав що той вирішив втекти. Верхи, на повному скоку, із кушованим списом Гійом де Монтобан двічі або тричі протаранив англійських бійців, збивши багатьох з ніг. Цілився він у кращих – Томмеліна Белліфорта, Хьюга Калвелі та Роберта Нолліса. Цим скористалися французи які буквально попридавлювали собою повалених англійців і змусили

їх таким чином здатися в полон. Як виявилось, класична таранна атака армованого вершника із списом поклатя край легендарній битві в пішому строю. (Fréminville 1819, p. 33-35)

Жан ле Бель підбив рахунок таким чином.

«... Бранденбург ... і вісім його товаришів були вбиті на місці, а всі інші потрапили в полон... мессіє Роберт із своїми повели їх до замку Жосселін у великій радості, проте шестеро своїх вони залишили мертвими і ще багато інших потім померло від отриманих ран.» (le Bel 1905, p. 197)

Ця акцентована хроністами летальність і безкомпромісність «нечуваного і небаченого до того рицарського діяння» примушує звернути увагу на бойові практики і прийоми застосовані учасниками. Усі три повідомлення сучасників ясно вказують на те, що комбатанти, котрі врешті «ані не змогли ані не схотіли» рятуватися втечею, зійшлися в пішому бою, і кожен з них був озброєний за власним вибором і настроєний на летальне зіткнення. На питання що і яким чином відбувалося на бойовиську ми спробуємо відповісти співставляючи три повідомлення про битву з візуальним матеріалом середини – другої половини XIV ст. та ілюстрованим трактатом Фіоре деї Лібері.

Перше що кидається в очі при знайомстві з «Квіткою битви» — це крайній прагматизм, якщо не сказати цинізм її порад, що дуже погано в'яжеться з романтичними уявленнями про рицарство. Проте від Фіоре, котрий 5 разів виходив на смертельні поєдинки із фехтувальними майстрами-конкурентами, важко чекати чогось іншого. Борцівські захвати, удари ногами в коліно і пах, блокування зброї противника ногами та інші брудні трюки, котрі він радить комбінувати із застосуванням шляхетної білої зброї, у «боях за бар'єрами» наглядно демонструють, що в середньовічному фехтуванні було мало елегантності, а в рицарських поєдинках, навіть договірних, ще менше протоколу і ритуалу. До прикладу на сторінці f36 r Ms. Ludwig XV 13 йдеться про бій у повному обладунку на бойових молотах із гострим гранчастим гаком та списоподібним держаком (*azza* – італійською, *hach* – у французькою). В середині XIV ст. вона входила в якнайширший ужиток через ефективність проти пластинчатих лат. Цю зброю в руках учасників битви Тридцяти неодноразово згадує Фруассар і бретонський поет. (Див. іл. № 21) Трохи згодом вона увійшла в «обов'язкову програму» гучних *pas d'arme* кінця. XIV - XV ст. На випадок, коли одному з комбатантів вдалося древком своєї зброї відбити або притиснути зброю противника до землі, Фіоре має кілька дієвих порад. Наприклад, скоротити дистанцію, засунути древко своєї зброї між ноги противнику, закрити йому вільною рукою зорову щілину і коли той вийде з рівноваги спробуючи вивернутися (а комбатанту в пластинчатих латах і бацинеті для того аби звільнити обзор необхідно були рухати усім тілом, а не лише головою) звалити його на землю, користуючись древком своєї зброї як важелем. Або ж наступити на зброю противника ногою, і ударити його в лице металевим шипом, котрим закінчувалося древко *hache*. Якщо ж шолом у противника обладнаний забралом, Фіоре радить перед ударом підняти його вільною рукою, а вже потім ударити у відкрите лице сталевим шипом. (JPGM Ms. Ludwig XV 13, f38v) Іл. № 19. Згаданий Фіоре (JPGM Ms. Ludwig XV 13, f39r) Іл. № 22. замаховий удар завданий у голову обіруч не лише дванадцятикілограмовим молотом, подібним до зброї Томмеліна Беліфорта, але і куди легшим предметом - вага *azza/hache* складала 2-3 кг – без сумніву був летальним для бійця в будь якому шоломі. Як пише Фіоре «певір мені, ти впадеш мертвим від такого удару в голову, який я завдаю тобі». Саме його виконує на іл. № 15 комбатант у центрі композиції.

Основній зброї спішених рицарів доби Столітньої війни – вкороченому спису – Фіоре присвятив порівняно небагато місця. Техніка роботи з ним близька до повідомлень анонімного автора бретонської поеми про битву Тридцяти. Фіоре пропонує застосовувати точні удари у відкриті та слабкі місця обладунку: під відкрите забрало, в кольчужне прикриття шиї, і одночасно повідомляє способи як від них захиститися. Майстер радить використовувати

як вістря списа так і оковану шипом нижню частину держака (вток). Навряд чи в масових зіткненнях комбатантам часто траплялася нагода скористатися складними фінтами, блокуваннями і парируваннями, котрі пропонує Фіоре для поєдинку за бар'єрами. Як то показують цитовані нами мініатюри куди важливішою була фізична витривалість та вміння економити сили, здатність тримати стрій і діяти синхронно з товаришами. Проте точний і ефективний прийом виконаний в потрібний момент важив багато. Так, наприклад, офензивні стійки для пари комбатантів із списками що мають намір атакувати одного противника на іл. № 24 (JPGM Ms. Ludwig XV 13, f33r) навіває питання: чи не подібним чином Ален де Керенруа і Жоффруа дю Буа напали на Бранденбурга? Комбатант, збитий з ніг ударом спису в забрало, зображений на передньому плані іл. № 19.

Мечі, котрі в трактаті Фіоре застосовуються проти латного обладунку можуть бути чітко ідентифіковані як належні до типу XVII за класифікацією Окшотта, і використовуються вони перш за все як колольна зброя для потужних проламуючих і проникаючих ударів. Більше того, в тій частині трактату, котра присвячена бою на мечях в пластинчатому обладунку Фіоре не згадує жодного січного чи ріжучого удару, власне такі були неефективними проти сталевих гартованих пластин товщиною 2-3 мм, система котрих покривала більшу частину тіла комбатанта.

Натомість Фіоре радить:

Колоти у не захищені латами місця, перш за все у відкрите лице. «Коли я бачу що не можу пробити ані його груди [через лати] ані його лице через забрало шолому, то мушу підняти забрало, а потім ударити його вістря в лице». (JPGM Ms. Ludwig XV 13, f35v) Іл. № 23.

Завдавати ударів хрестовиною та наверхом меча. «Коли у тіснєві противник вважає що я хочу застосувати [клинок], я можу його перехопити таким чином як показано [тобто ближче до вістря], а якщо це мені не допоможе, я ударю його хрестовиною в лице ... а після цього так само швидко можу ударити його в лице наверхом.» (JPGM Ms. Ludwig XV 13, f36r) Іл. № 25.

Використовувати меч як важіль для виведення противника з рівноваги. «Коли учень опинившись на короткій дистанції розуміє, що не може заподіяти шкоди противнику мечем, тоді він мусить зачепити його мечем закинувши тому меч за шию, а свою праву ногу завести тому за ліву ногу і кинути його на землю на правий бік.» (JPGM Ms. Ludwig XV 13, f36v) Іл. № 26.

Комбінувати борцівські захвати та кидки з колольними ударами. «Майстер повинен вхопити противника, котрий захищається від його уколу за лікоть і з усією силою розвернути його до себе спиною... І коли противника розвернено, то можна ударити його знизу під праве плече, або під бармицю шолома, або, присівши, у зад чи під коліно, або в інше незахищене місце». (JPGM Ms. Ludwig XV 13, f37r) Іл. № 27.

Власне про такі бойові практики пише Фруассар: «Дехто стискав іншого борцівським захватом і ударяв того без милості. Мусите вірити, між ними вчинялися геройські діяння, бо сходилися вони чоловік з чоловіком, тіло з тілом, рука з рукою» (*et s'en donnoient merveilleusement grans horion, et li aucun se prenoient as bras à le luitte et se frapoiént sans yaus espargnier. Vous poés bien croire qu'il fisent entre yaus mainte belle et li aucun se prenoient as bras à le luitte et se frapoiént sans yaus espargnier gens pour gens, corps à corps, et main à main*). (Froissart 1867, p. 294) Пара комбатантів, зображених у верхній частині іл. № 19, в тіснєві виснажливої рукопашної, подібної до битви Тридцяти, куди з меншою елегантністю користуються принципами, викладеними італійцем, поєднуючи захвати з колольними ударами. Один з бійців здійснює захват корпусу, інший - захват голови з одночасною спробою встромити меч у голову противнику.

Вираз «ударяючи короткими мечами» (*courtes espées*), котрий вживає Фруассар описуючи перебіг битви Тридцяти, скоріше за все позначає не розмір зброї, а спосіб її застосування. Термін «короткий меч» (*kürtzen swert*) – німецького походження, перша писемна згадка про нього з'являється в к. XIV ст. у списках так званої «Декламації» Йоганеса Ліхтенауера – віршованого фехтувального трактату, створеного майстром Йоганесом в середині XIV ст. «таємною, прихованою» верхньонімецькою, для того аби «невтаємничені особи не могли зрадницьким способом опанувати шляхетну науку фехтування». Термін позначає меч перехоплений лівою рукою в середині клинка для того аби підсилити колольний удар вістря. (Peter von Danzig 2016, p. 30-31) Фіоре не вживає цього виразу, але зображає і описує таку техніку безліч разів, і не випадково – вона була чи не найефективнішою проти пластинчатої броні. Знаний дослідник ренесансових бойових мистецтв Сідні Енглоу пише про «короткий меч» (щоправда, називаючи його на манер німецьких фехтувальних трактатів XV-XVI ст. «*halb-Schwert*») так: «цей метод (коли одна рука лежить на руків'ї, а друга на клинку) був однаково ефективний як для коротких тичків блискавичної швидкості так при парированні ударів у манері фехтування палицями, також цей хват полегшував зміни напрямків атаки і значно збільшував маневреність». (Anglo 2000, p. 104)

Дага (*dague*), яку застосували у бою в обладунках і котру згадує і Фруассар і бретонський поет, на середину XIV ст. представляла собою короткий гранчастий клинок (найчастіше трикутний або ромбовидний в перетині). Існувало кілька типів руків'я. Один тип представляв собою зменшений ефес меча із хрестовиною та на вершом різних модифікацій. Існувало руків'я з короткою хрестовиною і плоским, або півкруглим на вершом, така зброя зображена на іл. № 19. У іншого типу – так званого «базеларду» – руків'я мало вигляд перевернутої на бік букви Н, його формували дві поперечини (прямі, або вигнуті в середину, одна служила хрестовиною інша на вершом, зазвичай вони відковувалися разом з клинком, а не монтувалися додатково), див. іл. № 12. Подібний кинджал помітний при боці сера Хьюга Калвелі на його надгробку. (Laking 1920 Vol. III, p. 8-9) Іл. № 20b. Існував ще, згаданий вище «ніж до плит». Вся перелічена зброя була призначена для потужних колольних ударів. У своєму трактаті Фіоре пише лише про те як застосувати кинджал у бою без обладунку. Натомість, герольд Чандос, що жив у другій половині XIV, автор віршованої біографії Едуарда принца Валлійського так описує застосування короткого клинка у битві при Нахері.

Великим був шум і пил. І не було жодного знамена чи прапорця, не втоптаного в землю, такою була ця битва. Тоді Джон Чандос був збитий на землю, а на нього упав один кастилець великої та міцної статури на ім'я Мартін Ферран, що бився так затято, що мало не добив його і поранив його через забрало. Але Чандос, відважний у цій великій скруті, ножем (*cotel*), якого мав при боці ударив кастильця і ввігнав цей гострий ніж тому в поясню від чого кастилець упав мертвий. Чандос жваво підвівся і, взявшись за свій меч обома руками повернувся до битви, де тримався так твердо, що кожний, кого досягали його удари міг певно вважати себе мертвим. (Chandos 1883, p. 221-222)

Фруассар уточнює деталі з яких можна виснувати що зброя, якою користувався сер Джон Чандос була поважної довжини.

Джон Чандос опинився у великій небезпеці, але цей рицар мав ніж для плит (*coutiel de plat*) при боці. Він вихопив його і завдав каталонцю такого удару в поясницю, що ніж пробив плити (*plattes*), і пройшов глибоко крізь кишки. Цей удар умертвив каталонця і вийшов з іншого боку. Мессієр Джон Чандос швидко піднявся, взявся за меч, сильно загострений, міцний і добре заточений і так вибрався із скрути. (Froissart 1867, p. 211)

Бойовий прийом який поклав край битві Тридцяти вартує особливої уваги. Це кінний таранний удар кушованим (тобто нахиленим горизонтально і затиснутим під пахвою бійця) списом, здійснений на повному ходу коня, в результаті чого вершник виконував роль «живого тарану», а вся енергія удару концентрувалася на вістрі списа. Ефект такого удару був спустошуючим: він пробивав лати, викидав суперника із сідла, проламував стрій. Ця ідентифікаційна рицарська бойова практика з'явилася в другій половині XI ст., в середині XIV була в якнайширшому використанні серед воєнних еліт Заходу, проте потребувала надзвичайно коштовних, ретельно вишколованих бойових коней і неабияк підготовлених вершників. Одним словом поза колом західноєвропейського воєнного нобілітету такий прийом неможливо було опанувати. Власне, Бранденбург принципово відмовився саме від таранного бою на користь пішого зіткнення. Бретонський поет не залишає сумнівів, що Гійому де Монтобану йшлося про таранну атаку: він одягає шпори аби змусити коня рухатися з максимальною швидкістю перед зіткненням і вибирає спис з квадратним вістрям, найбільш оптимальну модифікацію для таранного удару.

Фіоре присвятив таранному бою чимало місця, зупинившись на тому, як урівноважити шанси бійцям із списками різної довжини, як нападати з кушованим списом на вершника з мечем і як захиститися від такого нападу. Сторінка f48r його трактату (Іл. № 28) подає зображення армованого вершника із кушованим списом, який атакує пішого бійця озброєного так званим «крилатим списом» (*ghiavarina*). Фіоре дає пораду пішому бійцю, як захиститися від таранної атаки і як перемогти вершника. Порада певно б врятувала людей Бранденбурга, якби їм вдалося нею скористатися: «Це прийом для майстра, котрий чекає у стійці «кабаняче ікло» вершника, що наступає. Він повинен зробити крок у бік і ударити у відповідь так, як я ясно тут вказав: я на його місці можу завдати у голову вершника як колольного так і січного удару, оскільки крилатий спис – це швидка зброя. ... Якщо ж вершник відбив своїм списом мій спис назад, я оберну його і ударю втоком, оскільки його сталь загартована так добре, що може пробити будь що.» (JPGM Ms. Ludwig XV 13, f48r). Проте, виснажені битвою «англійці» не змогли захиститися від нападу Гійома де Монтобана. Скоріше за все їм не вистачило як простору для маневру через тісний шик, так сил і реакції аби вчасно зреагувати на атаку вершника.

Співставлення повідомлень про битву Тридцяти з візуальним матеріалом та хронологічно найближчим фехтувальним трактатом Фіоре деї Лібері дозволяє зробити висновок, що номенклатура озброєння сторін, її використання і концепція зіткнення не були консервативними. На 1351 р. піший бій у латному обладунку і, як наслідок, використання мечів в якості колольної, проламуючої зброї були речами новими, широкого поширення вони набули лише після битви при Пуатьє (1356). Перебіг битви Тридцяти показав що «французи» в силу своєї родовитості були краще підготовленими в індивідуальних бойових практиках і ця фаховість призвела до того, що зіткнення було вирішено традиційним рицарським способом – таранною атакою кушованим списом. Натомість куди посполитіші «англійці» намагалися компенсувати французьку тренованість у рицарському ремеслі злагодженням шиком та дисципліною.

Ініціатива каштелянів периферійних замків була не першим договірним зіткненням доби, на чому наголошував Джонатан Сампшен, згадуючи про те, як 1338 р. Генріх Ланкастер з двадцятьма людьми два дні бився з рівною кількістю шотландців під стінами Бервіку і втратив там двох своїх бійців. Схожі пропозиції циркулювали між противниками під час англійських кампаній у Франції в 1340 рр., проте тоді з них нічого не вийшло (Sumption 1999, р. 34). Проте всі ці події відбувалися в воєнний час в королівських походах. Тоді як голосне діяння Бранденбурга і Бомануара було приватним починанням мирного часу, способом урізноманітнити будні гарнізонної служби, а тому не могло мати жодного тактичного

значення. Сумнівним виглядає наведений автором бретонської поеми резон Бомануара захистити нормандських селян, котрі потерпали від важкої руки Бранденбурга – в середині XIV ст. така «національна солідарність» траплялася надзвичайно рідко, особливо у представників рицарського стану. Кількома роками пізніше, люди як англійського так і французького короля відклавши воєнні порахунки, із зразковою солідарністю давили криваве селянське повстання - Жакерію.

Битва Тридцяти цікава тим, що демонструє нам спробу втілити в життя ідеали, пропаговані рицарською літературою, вчинену людьми, досить далекими від куртуазного життя. І таким чином багато говорить про рецепцію та інтерпретацію шереговим людом рицарським, культурної течії, що зародилася в аристократичних колах середньовічного суспільства. Капітан найманців, що дослужився до каштеляна та бретонський рицар із впливового ліньяжу без сумніву час від часу влізали на «вищі щаблі феодальної драбини» аби поспілкуватися з тамтешніми мешканцями, але значна кількість «французів» і чи не всі «англійці» з аристократами перестрічалися майже виключно у похідному таборі та на полі битви. Багато хто з учасників цієї події не був ані рицарем, ані письменним, тому уявлення про куртуазні чесноти діставав зазвичай із третіх рук: від жонглерів на ярмарку, при похідному вогнищі, при вині за столом. Проте Бранденбург та Бомануар із своїми споборниками не лише ввійшли до «золотої легенди» Середньовіччя, вони створили новий тренд для маніфестації рицарських чеснот. Битва Тридцяти не тільки ясно вказує на кризові явища у рицарській мілітарній технології свого часу, але і чітко встановлює їх межі. Показовим у світлі дискусій про ефективність таранного бою є те, що результат битви вирішила єдина таранна атака вершника із списом.

Битва Тридцяти є черговим підтвердженням того наскільки близькими були поняття «правдивої битви» і так званого «бою за бар'єрами» в свідомості тогочасних світських еліт. Тісно перепліталися символічні і політичні значення таких зіткнень. Битва зараз часто описується як зразкове втілення рицарської етики, але на свій час вона виглядало новим ґатунком бойових практик. Автор першого повідомлення про битву, Жан ле Бель зауважив, що раніше про подібні події йому чути не доводилося (le Bel 1905, p. 197). Певно через цю новизну сучасниками вона була сприйнята неоднозначно, про що написав Фруассар (Froissart 1867, p. 294).

Слід пам'ятати, що і форма зіткнення – піший бій в довільному озброєнні на 1351 р. мусів виглядати у Французькому королівстві сумнівною новацією з точки зору рицарського протоколу. Битва під Пуатьє була попереду, і як показав її хід, попередня поразка у битві під Кресі (1346) для французького рицарства виглядала чи то Божою карою чи то випадковою невдачею, але аж ніяк не тактичним провалом. Симптоматичним, що, до прикладу, на десятки зображень кінних битв та поєдинків у щедро ілюмінованому манускрипті «Романа про Олександра» цитованого вище, припадає лише одне зображення пішого бою. Договірне збройне діяння що мало місце 1353 р. між французькими та гасконськими рицарями, судячи із вжитого хроністом Генрі Кнайтоном терміну *hastiludiare*, що позначав таранне зіткнення на списах, відбулося верхи.

«В цей час двадцять французьких рицарів запропонувало з'їхатися на списках двадцяти гасконським рицарям і обрали для того місце на кордоні між Гасконією та Францією і домовилися вони тримати поле допоки останньому бійцю з одної партії знайдеться противник для бою серед другої і змагалися вони так затято і так довго, що серед французів лише троє залишилося в живих. З іншої партії багато було поранених, а шляхетний рицар, пан з Померу був убитий». (Knighton 1895, p. 76)

Тому можна стверджувати що для сучасників (за винятком таких ентузіастів рицарської ідеї як Ле Бель і Фруассар) битва Тридцяти виглядала діянням якщо і героїчним, то

однаково екстравагантним, якщо не сказати просто скандальною новацією. Тому хаотичні літературні зусилля, що прикладав бретонський поет у справі надання договірному зіткненню периферійних гарнізонів ознак ордалії, Божого суду що звершився над злочинцями і єретиками які шанують не Господа, а чаклуна Мерліна, мають цілком раціональну мету. А саме – виправдати переможців, які свідомо ризикували життям у суєтному, безглуздому кровопролитті.

Проте наступні рицарські генерації широко застосували концепцію пішого договорного летального зіткнення, котре позначалося у текстах доби терміном *à outrance*, у вільному перекладі – «до кінця». Така зміна пріоритетів сталася через популяризацію в рицарському середовищі пішого бою. Добрим прикладом є бій між сімома англійськими рицарями що служили Едварду графу Ратленду, внуку англійського короля Едварда III та сімома французькими рицарями із свити принца Людовіка Орлеанського (саме з цього бою почалася кар'єра легендарного рицаря Арно де Барбазана, він командував французькою партією). Організація цього зіткнення зайняла кілька років. Бій врешті відбувся 19 травня 1402 р. у містечку Монтандр біля Бордо. Сторони зійшлися в пішому строю, озброєні списами та сокирами, бій припинився після загибелі англійського капітана Річарда Скелза. Французи були оголошені переможцями. На політичному значенні зіткнення організатори наголошували одразу, тому воно привернуло увагу не лише «збройного люду» але авторитетної інтелектуалки доби, письменниці Христини Пізанської. Французькі хроністи, природньо, акцентували на звияжності земляків, засуджуючи «скажену лют» англійців (Whitbread 2013, р. 99-105). Піші договірні зіткнення різної ступені летальності та драматизму стали звичною практикою в XV ст. Переплетення політики, ритуалу, перформативних практик та символічних жестів пов'язаних із збройним насильством у таких акціях може бути темою окремого дослідження.

Як впливає з повідомлення Яна Длугоша про битву під Короновим (10 жовтня 1410 р.), подібні діяння рицарство намагалось наслідувати далеко за межами Французького королівства. Попри натяки на ймовірну участь стрільчої татарської кінноти на початковому етапі зіткнення, повідомлення Длугоша так чітко кореспондує з битвою Тридцяти в інтерпретаціях Жана Ле Бея та Фруассара, що вартує розлогої цитати.

«...Було і серед королівського, і серед ворожого війська багато рицарства загартованого на війні, і з рівним натхненням готувалися вони до бою. Але перед зіткненням, Конрад Немпч, сілезець, Сигізмунда, короля Угорського, рицар, виїхав наперед, викликаючи собі противника до приватного поєдинку. Ян Щацький, рицар польський дому Доліва, виклик прийняв, неприятеля переміг і з коня звалив, показавши, якому війську фортуна сприяє. По тому війська з великим гуком зійшлися і з винятковою витривалістю билися обидві сторони завзято і сильно. І через те, що противники рівні були відвагою та войовничістю, затягнулося бойовище, і сумнівними були його наслідки, бо однаково добрі були збройні люди, однаково досвідчені та вправні... Довго тривала ця битва і жодна з сторін не поступалася; битевним трудом вичерпані були всі настільки, що за взаємною згодою вчинили перемир'я і з обидвох військ криками дали знати, що перервуть на якийсь час бойовище. І коли обидві сторони згодилися, тоді противники ... змішалися між собою і, відпочиваючи, знайомилися, розмовляли про те, що трапилося під час битви. Після перерви відновилася битва з таким самим запалом і зятістю, і багато збройних загинуло і не менше потрапило до неволі, але перемога не давалася ані одним, ані іншим, тоді знову війська викрикнули собі перерву і перемир'я. І тоді тішились відпочинком войовники, дбаючи про себе та своїх коней, перев'язували рани, і противники розмовляли між собою, обмінювали полонених і

коней захоплених в бою повертали один одному, а для того, аби їх впізнати заходили між ворожі бойові порядки. Вино посиляли один одному для гамування спраги, тяжко поранених вершників, звалених з коней, що без руху лежали на бойовиську, виносили, аби їх не потоптати. І здавалося, що то не вороги зішлись до битви, але найприятніші собі війська. По відпочинку втретє зішлись війська з силою якнайбільшою і не пам'ятав ніхто такої битви, де змагалися такі шляхетні воїнства що складалися з вправних та досвідчених рицарів ... і тому все ще не ясно було кому припаде перемога бо всі для неї однаково трудилися... Допоки королівський рицар Ян Нашчан з Островіц гербу Топор не звалив з коня прапороносця противника і ворожу хоругву навколо сідла обернув, і з того часу військо польське почало брати гору, а хрестоносці, налякані втратою, завагалися...» (Dlugossii, 1711, p. 290-292).

Повідомлення Длугоша про перерву в бою, під час якої непримиримі противники спілкувалися і частували один одного винами, виглядає прямою аналогією розповідям Ле Бея та Фруассара. Але навіть, якщо Ян Длугош був знайомий з французькими рицарськими хроніками, то, виходячи з унікальності його повідомлення про договірне перемир'я посеред битви, цей сюжет Длугошових «Анналів» не можна вважати риторичною фігурою чи фікційною прикрасою оповіді. Натомість франки та німці, котрі займали у війську хрестоносців високі місця (Длугош окремо наголошує, що прапороносець, котрий втратив в бою хоругву, був франком на ім'я Генріх (*Henricus Francus*) (Dlugossii, 1711, p. 292), певно чули щось про подвиги Бомануара або Барбазана. А тому могли скористатися нагодою пережити подібну рицарську пригоду в далеких краях, і в цьому знайшли із своїми противниками повне порозуміння. Таким чином, могли виправдатися сподівання Жана Ле Бея і Фруассара на те що їх хроніки послужать шляхетним мужам джерелом добрих прикладів і натхнення до збройних діянь.

Нічого не говорить Длугош і про участь стрільців у битві, хоча саме стрільці (і то кінні), застосовуючи тактику дуже близьку до татарської, відігнали перед тим хрестоносців від міста Короново. Подальше усунення стрільців від зіткнення, певно, було ще одним польським реверансом в бік деактуалізованої Хейзингою «рицарської ідеї». Сама можливість вести переговори про тимчасове припинення зіткнення, а також те, що обидва війська мали лише по одній хоругві, кілька разів ламали свої бойові порядки для приятельських розмов і обміну полоненими, але блискавично шикувалися до повторних зіткнень, говорить про невелику кількість учасників битви. Але Длугош прямо говорить про те, що через доблесть і шляхетність противників, перемога під Короновом мусить цінуватися вище за грюнвальдську (Długosz 1869, p. 91).

Битва Тридцяти, а також похідні від неї «збройні діяння», чітко демонструє комунікаційні та перформативні функції збройного насильства у середовищі західних воєнних еліт. Позірно малозначні у тактичному відношенні договірні зіткнення мали неабияку культурну вагу і найширший суспільний розголос. Комплексний аналіз джерел, в тому числі візуальних, дає цілісну і переконливу картину застосованих учасниками бойових практик, котрі повністю відповідали викликам доби і відображали тогочасні воєнно-технологічні реалії. Нічого не говорить про те, що ритуальна, символічна природа цих зіткнень обмежувала їх летальність, ба навіть спонукала до куртуазії у виборі бойових прийомів. Навпаки, учасники билися у повну силу і в бойовій ефективності вбачали найбільшу доблесть та честь. Аналогія між повідомленнями Ле Бея – Фруассара і Длугоша, по-перше, говорить про неабияке географічне поширення ідеї «договірної битви» і то у не найкращі часи для куртуазних sentimentів, а, по-друге, черговий раз демонструє наднаціональну і надтериторіальну сутність рицарської воєнної культури і рицарських бойових практик. Попри позірну тактичну незначущість подія викликала чималий розголос у джерелах доби, що, як мінімум, спонукає

до ревізії сучасних академічних оцінок середньовічних воєнних дій і до роздумів про практичне значення ритуалізованого збройного насильства. Мілітарні акції, інспіровані ідеалами рицарської культури, викликали у інформаційному просторі доби чималий резонанс, а той, в свою чергу, надихав нових ентузіастів на нові діяння. Навряд чи такі процеси були б можливими якби договірні збройні зіткнення не мали значної символічної ваги у тогочасній війні та політиці.

Іл. № 1. MS Français 8266 Compillation des Cronicques et ystores des Bretons, partie en III livretz par Pierre le Baut, secrétaire de Jean, sire de Derval, France, circa 1480, f241r. Bibliothèque Nationale de France. Paris.

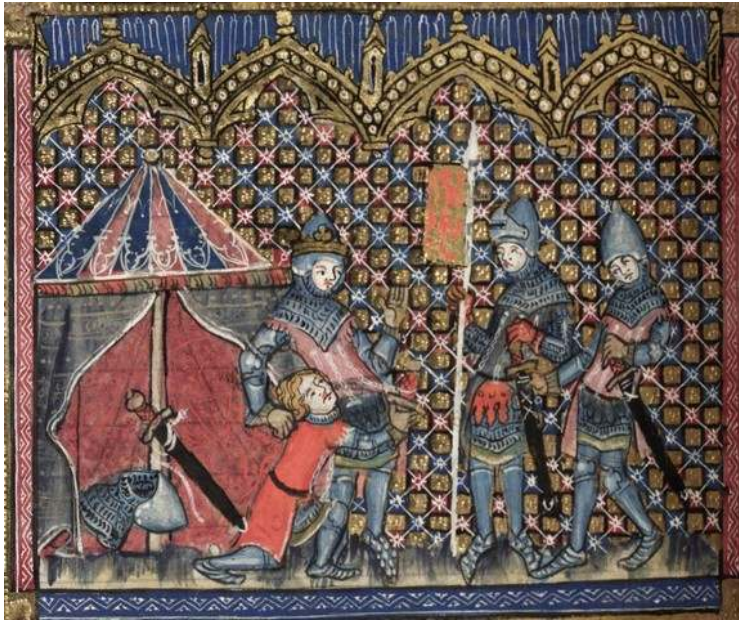
Іл. № 2. MS Morgan.383 Fior di Battaglia, 1410-1420, North Italy, f19v. Morgan Library & Museum, New York (NY).

Іл. № 3. Bodley 264 Romance of Alexander, England, 1338-1344, f92v. Bodleian Library, Oxford, UK.

Іл. № 4. Bodley 264 Romance of Alexander, England, 1338-1344, f122v. Bodleian Library, Oxford, UK.

Ил. № 5. Bodley 264 Romance of Alexander England, 1338-1344, f133r. Bodleian Library, Oxford, UK.

Ил. № 6. Français 167 Bible Moralisée, France, 1345-1355. f59v. Bibliothèque Nationale de

Ил. № 7. Français 167 Bible Moralisée, France, 1345-1355, f76v. Bibliothèque Nationale de France, Paris.

Ил. № 8. Français 167 Bible Moralisée, France, 1345-1355, f190r. Bibliothèque Nationale de France, Paris.

Ил. № 9. Bodley 264 Romance of Alexander, England, 1338-1344, f132v. Bodleian Library, Oxford, UK.

Ил. № 10. Ms Morgan M.638 Maciejowski Bible, France, 1244-1254, f3. Morgan Library & Museum, New York (NY).

Ил. № 11. Français 167 Bible Moralisée, France, 1345-1355, f123r. Bibliothèque Nationale de France, Paris.

Ил. № 12. Français 167 Bible Moralisée, France, 1345-1355, f77r. Bibliothèque Nationale de France, Paris.

Ил. № 13. BL Royal 20 C VII Chroniques de France ou de St Denis, France, 1380-1400, f214v. British Library, London, UK.

Ил. № 14. BL Royal 20 C VII Chroniques de France ou de St Denis, France, 1380-1400, f136r. British Library, London, UK.

Ил. № 15. Français 2608 Les grandes Chroniques de France, France, 1390-1405, f382r. Bibliothèque Nationale de France, Paris.

Ил. № 16. Ms. Ludwig XV 13, Il Fior di Battaglia par Fiore Furlan dei Liberi da Premariacco, North Italy, 1410 - 1420, f41r. J. Paul Getty Museum, Los Angeles, CA.

Лл. № 17. BL Royal 20 C VII Chroniques de France ou de St Denis, France, 1380-1400, f212r. British Library, London, UK.

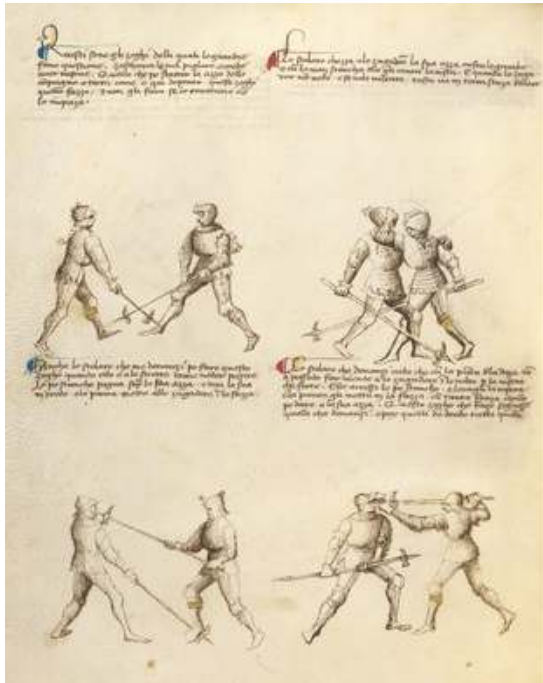
Лл. № 18. Ms. Ludwig XV 13, Il Fior di Battaglia par Fiore Furlan dei Liberi da Premariacco, North Italy, 1410 - 1420, f34r. J. Paul Getty Museum, Los Angeles, CA.

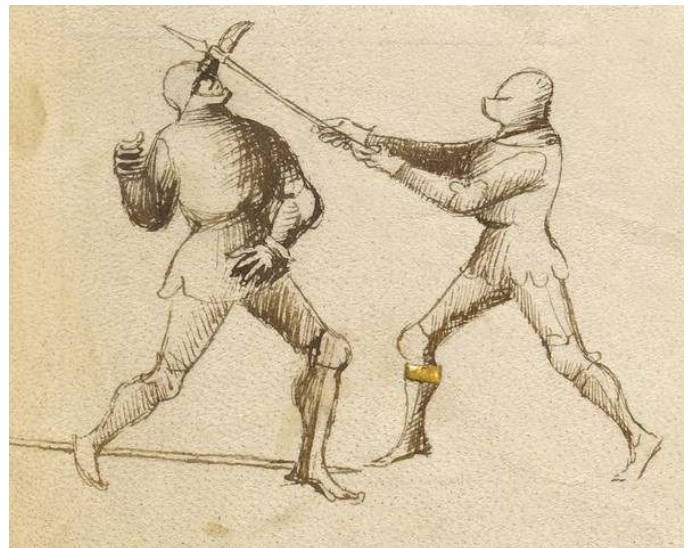
Лл. № 19. KB, 72 A 25, Jean Froissart, Chroniques (Vol. I), Paris, France, Virgil Master, C. 1410, f257r. National Library of the Netherlands, Hague.

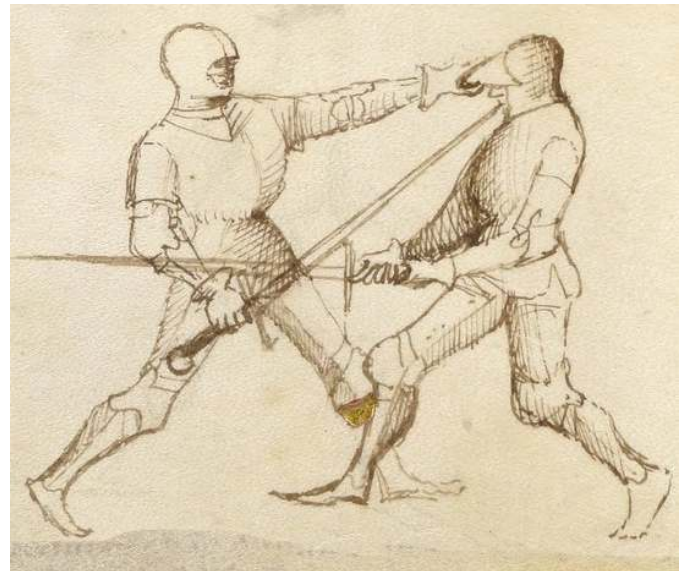
Лл. № 20. The Effigy of Sir Hugh Calveley. In: Charles Alfred. 1876. The Monumental Effigies of Great Britain. London: Chatto and Windus.

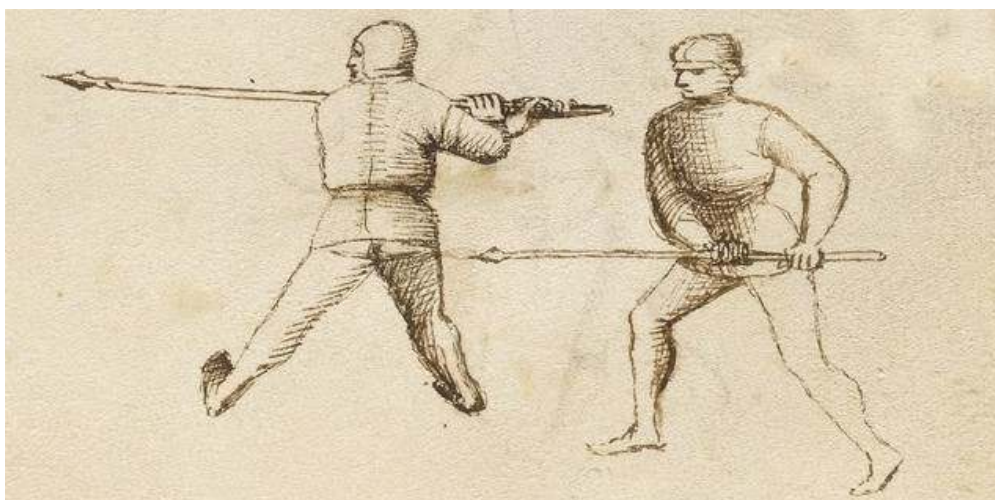
ln. № 21. Ms. Ludwig XV 13, Il Fior di Battaglia par Fiore Furlan dei Liberi da Premariacco, North Italy, 1410 -1420, f38v. J. Paul Getty Museum, Los Angeles, CA.

ln. № 22. Ms. Ludwig XV 13, Il Fior di Battaglia par Fiore Furlan dei Liberi da Premariacco, North Italy, 1410 -1420, f39r. J. Paul Getty Museum, Los Angeles, CA.

ln. № 23. Ms. Ludwig XV 13, Il Fior di Battaglia par Fiore Furlan dei Liberi da Premariacco, North Italy, 1410 - 1420, f35v. J. Paul Getty Museum, Los Angeles, CA.

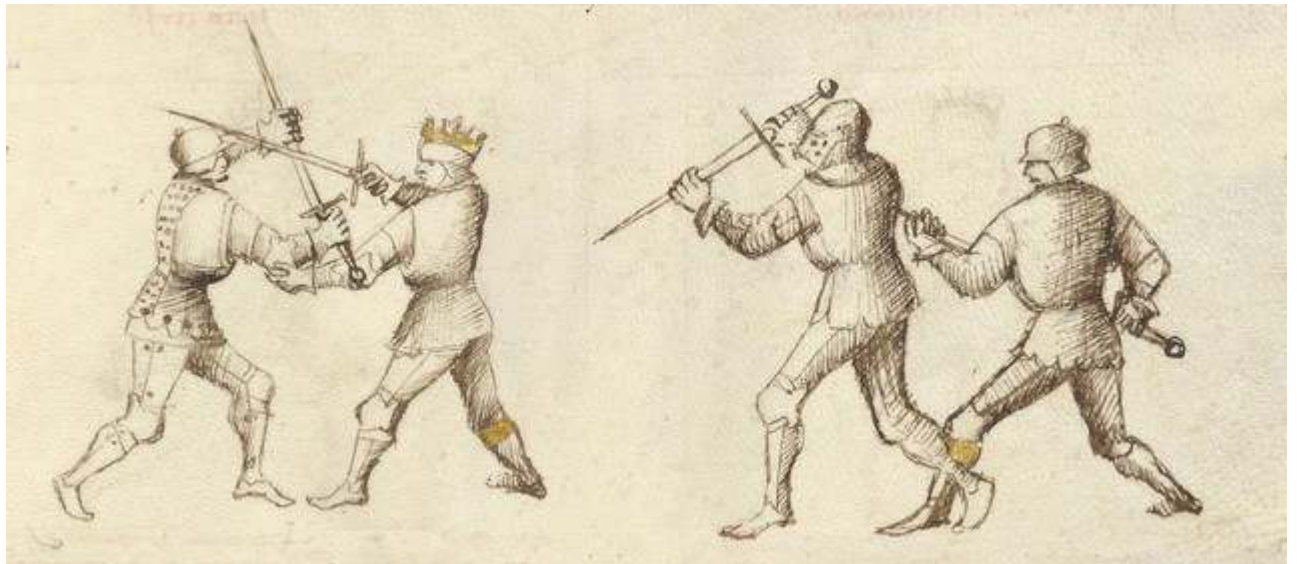
ln. № 24. Ms. Ludwig XV 13, Il Fior di Battaglia par Fiore Furlan dei Liberi da Premariacco, North Italy, 1410 -1420, f33r. J. Paul Getty Museum, Los Angeles, CA.

Ил. № 25. Ms. Ludwig XV 13, Il Fior di Battaglia par Fiore Furlan dei Liberi da Premariacco, North Italy, 1410 -1420, f36r. J. Paul Getty Museum, Los Angeles, CA.

Ил. № 26. Ms. Ludwig XV 13, Il Fior di Battaglia par Fiore Furlan dei Liberi da Premariacco, North Italy, 1410 -1420, f36v. J. Paul Getty Museum, Los Angeles, CA.

Ил. № 27. Ms. Ludwig XV 13, Il Fior di Battaglia par Fiore Furlan dei Liberi da Premariacco, North Italy, 1410 -1420, f37r J. Paul Getty Museum, Los Angeles, CA.

Лл. № 28. Ms. Ludwig XV 13, *Il Fior di Battaglia* par Fiore Furlan dei Liberi da Premariacco, North Italy, 1410 -1420, f48r J. Paul Getty Museum, Los Angeles, CA.

References

- ALLMAND, C., 2012, *Wojna stuletnia. Konflikt i społeczeństwo*. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- ANGLO, S., 2000, *The Martial Arts of Renaissance Europe*. New Haven & London: Yale University Press.
- Bibliothèque nationale de France, (BNF), *Compilation des Croniques et ystores des Bretons, partie en III livretz par Pierre le Baut, secrétaire de Jean, sire de Derval*, MS Français 8266, 399f.
- le BEL, J., 1904, *Chronique, Tom Premier*. Paris: Librairie Renouard.
- le BEL, J., 1905, *Chronique, Tom Second*. Paris: Librairie Renouard.
- BLAIR, C., 1958, *European Armour circa 1066 to circa 1700*. London: B. T. Batsford LTD.
- BLAIR, C., 1951, *The Effigy and Tomb of Sir Hugh Calveley*. The Burnaby papers.
- CHANDOS, 1883, *Le Prince Noir, Poème du Héraut D'armes Chandos*. London & Paris: J. G. Fotheringham.
- CUVELIER, 1839, *Chronique de Bertrand du Guesclin, T. I*. Paris: Typographie de Firmin Didot frères.
- DLUGOSSII, J., 1711, *Ioannis Dlugossi seu Longini canonici quondam Cracouiensis Historiae Polonicae libri 12. Quorum sex posteriores nondum editi, nunc simul cum prioribus ex mscripto rarissimo in lucem prodeunt*. Frankfurt: Weidmann.
- DUBY, G., 1974, *Le dimanche de Bouvines (27 juillet 1214)*. Paris: Gallimard.
- FAVIER, J., 1980, *La Guerre de Cent Ans*. Paris: Fayard.
- FRÉMINVILLE, M., 1819, *Le Combat des Trente, poème du XIVe siècle transcrit sur le ms. original, conservé à la Bibliothèque du Roi, et accompagné de notes historiques*. Brest: Lefournier & Deperiers.
- FROISSART, J., 1867, *Oeuvres, [ed. K. de Lettenhove], T. V. 1346-1356*. Bruxeulls:
- FROISSART, J., 1869, *Oeuvres, [ed. K. de Lettenhove], T. VII. 1364-1370*. Bruxeulls:
- HUIZINGA, J., 1987, *The Waning of the Middle Ages. A Study of the Forms of Life, Thought, and Art in France and the Netherlands in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*. London: Penguin Books.
- IKEGAMI, E., 2011, *Poskromienie samurajów*. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- J. Paul Getty Museum, (JPGM), *Il Fior di Battaglia* par Fiore Furlan dei Liberi da Premariacco, Ms. Ludwig XV 13, 41 f.
- KEEGAN, J., 1993, *History of Warfare*. London: Random House.
- KNIGHTON, H., 1895, *Chronicon Henrici Knighton Vel Cnitthon, Monachi Leycestrensis. Vol. II*. London: Eyre & Spottiswoode.
- LAKING, G., F., 1920, *A Record of Medieval Armour and Arms and Through Seven Centuries. Vol. I-V*. London: Bell & Son LTD.
- Morgan Library & Museum, (MLM), *Il fior di battaglia*, MS M.383, 20 f.

- MUHLBERGER, S., 2008, The Combat of the Thirty against Thirty: An Example of Medieval Chivalry? In: *The Hundred Years War (Part II), Different Vistas*. Leiden & Boston: Brill, pp. 285-294.
- MUHLBERGER, S., 2013, *The Combat of Thirty*. Wheaton: Freelance Academy Press.
- NICOLLE, D., 1999, *Arms and Armour of the Crusading Era 1050-1350. Western Europe and Crusading States*. London: Greenhill Books.
- OAKESHOTT, E., R., 1994, *Sword in the Age of Chivalry*. Woodbridge: the Boydell Press.
- PETER VON DANZIG, 2016, *Średniowieczne sztuki walki według XV-wiecznego traktatu szermierczego*. Warszawa-Oświęcim: Napoleon V.
- ROGERS, C., 1999, The Age of the Hundred Years War. In: *Medieval Warfare*, ed. M. Keen, pp.143-144.
- SOUL, N., 2011, *Chivalry in Medieval England*. Cambridge: Harvard University Press.
- SUMPTION, J., 1999, *The Hundred Years War. Volume II. Trial by Fire*. London: Faber and Faber.
- THORDEMAN, B., 1939, *Armour from the Battle of Wisby 1361, Vol I. Text*.
- THORDEMAN, B., 1940, *Armour from the Battle of Wisby 1361, Vol II. Plates*.
- TUCHMAN, B., 1978, *Distant Mirror. A Calamitous 14th Century*. New York: Alfred A. Knopf.
- WHITBREAD, R., E., 2013, *Tournaments, Jousts and Duels: Formal Combats in England and France, circa 1380 – 1440*. PhD Thesis University of York: Department of History.
- WYNTOUN, A., 1872, *The Orygynale Cronykil of Scotland by Androw of Wyntoun. Vol. II*. Edinburgh: Scottish Text Society.

Битва Тридцяти (26 березня 1351 року): рецепції «геройського діяння і великої доблесті» у текстах та зображеннях другої половини XIV - XV ст.

Стаття присвячена так званій «битві Тридцяти», знаковому для рицарської культури, але малодослідженому договірному збройному зіткненню, що відбулося в Бретані 26 березня 1351 р. під час Війни за бретонську спадщину. У битві Тридцяти зішлись гарнізони двох дрібних замків: Жосселіну (належав французам) та Плоермелю (належав англійцям), по тридцять бійців з кожної сторони. Французи отримали перемогу в запеклому і тривалому бою, котрий не мав жодного тактичного значення, проте набув чималого розголосу як взірцеве рицарське діяння. В статті розглянуто основні повідомлення сучасників про подію і на їх матеріалі досліджено причини та перебіг зіткнення, озброєння і бойові практики сторін, наслідки та значення бою для рицарської культури. Основну увагу приділено номенклатурі озброєння та бойовим практикам, застосованим у битві. Їх візуалізовано за посередництвом рукописних мініатюр середини другої половини XIV ст., а також ілюстрованого фехтувального трактату «Квітка битви», створеного між 1410 і 1420 р. північноіталійським майстром Фіоре деї Лібері. Автор статті принагідно висловлює глибоку подяку професору Стівену Муглбергеру з Ніпіссінгського університету (Канада, Онтаріо) за надану можливість ознайомитися із актуальним варіантом його роботи, присвяченій битві Тридцяти.

Ключові слова: договірна битва, рицарство, європейська зброя XIV ст., середньовічні фехтувальні трактати.

Володимир Гуцул, канд. іст. наук, незалежний дослідник (Ужгород, Україна).

Volodymyr Hutsul, PhD, independent researcher (Uzhhorod, Ukraine).

Received: 27-03-2018

Advance Access Published: May, 2018